

Mario Wandruszka

O lingwistyce przekładu

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 72/1, 269-290

1981

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARIO WANDRUSZKA

O LINGWISTYCE PRZEKŁADU

Kto powiada „mówić”, powiada „tłumaczyć”, kto mówi o „języku”, mówi o „tłumaczeniu”.

1. W zakresie naszego macierzystego języka dokonujemy tłumaczeń z rozmaitych języków. Tłumaczymy z języków regionalnych, środowiskowych, technicznych na język standardowy. W języku francuskim np. tłumaczymy prowincjonalizm *septante* przez *soixante-dix* [siedemdziesiąt], *qu'est-ce que c'est pour un homme* [co to za człowiek] przez *quel homme est-ce, quel genre d'homme est-ce* [jaki to człowiek, jaki to rodzaj człowieka], merydionalizm *fada* [głupek] przez *fou* [wariat], regionalizm kanadyjski *achalant* przez *ennuyeux, embarrassant* [nudny, kłopotliwy]; wyraz żargonowy *le grisbi* [forsa, szmal] przez *l'argent* [pieniądz]; *le rififi* [draka] przez *la bagarre* [bójka, bijatyka]; *le boulot* [robotą] jest terminem potocznym dla *le travail* [praca], *le frangin, la frangine* to *le frère* [brat] i *la soeur* [siostra]; *le toubib* [medyk, eskulap] to kolokwialna wersja słowa *le médecin* [lekarz], *un cardiaque* [sercowiec] cierpi na serce, *un hépatique* [wątrobiarz] na wątrobę; *monochrom* [monochromatyczny] tłumaczymy przez „jednobarwny”, *polyvalent* [wieloczynnościowy] przez „spełniający liczne funkcje”, *biodégradable* [biozniszczalny] przez „niszczony w sposób naturalny przez mikroorganizmy”, *tous azimuts* [pod wszystkimi azymutami] przez „we wszystkich kierunkach, w każdą stronę”. Tłumaczymy *le courroux* [gniew], wyraz ze stylu górnego, przez *la colère* [złość], *l'hymen* [zaślubiny, hymen] przez *le mariage* [ślub], *le trépas* [zgon] przez *la mort* [śmierć], archaizm *oncques* [por. staropolskie nikiiedy, nigda] przez *jamais* [nigdy], *derechef* [po wtóre] przez *encore une fois, à nouveau* [jeszcze raz, na nowo].

[Mario Wandruszka (ur. 1911) — austriacki językoznawca, romanista, profesor uniwersytetu w Salzburgu. Autor m. in. *Der Geist der französischen Sprache* (1959), *Sprachen, vergleichbar und unvergleichlich* (1969), *Interlinguistik* (1971).

Przekład według: M. Wandruszka, *Vers une linguistique de la traduction*. „Cahiers Internationaux de Symbolisme”, 24—25 (1973), s. 65—85].

Każdy nasz język jest w rzeczywistości wiązką języków, konglomeratem stałych i zmiennych, zbiorem języków partykularnych, które określają się jako takie tylko poprzez stosunek do wspólnego mianownika, do języka standardowego. Już w obrębie naszego ojczystego języka jesteśmy wszyscy „wielojęzycowi”, choć jedni więcej, a drudzy mniej. Każdy język jest polisystemem o niewiarygodnej złożoności, który można przedstawić schematycznie mniej więcej tak:

	religijny	filozoficzny
literacki	oficjalny	prawniczy
poetycki		naukowy
	JĘZYK STANDARDOWY	techniczny
	potoczny	
lokalny		wojskowy
REGIONALNY	pospolity	JĘZYKI TECHNICZNE
	wulgarny	
języki regionalne		żargony środowiskowe
	SOCJOLEKTY	
	żargony	
DIALEKTY		
gwary		

Wraz ze znaczeniem wyrazy naszego języka podają nam dodatkową informację o miejscu zajmowanym w polisystemie i o rejestrze, do którego należą. Kiedy mówimy, nadajemy tę informację socjokulturową bezwiednie i niechcący, lub też przeciwnie, dokonujemy intencjonalnie i świadomie wyboru między różnymi językami regionalnymi, środowiskowymi, technicznymi. Ta różnorodność rejestrów pozostających w naszej dyspozycji jest głównym warunkiem naszej „twórczości językowej”.

Nasze wyrazy zawierają w sobie oznaki socjokulturowe (potoczny, regionalny, techniczny, archaizm itd.). Podobnie jak sam wyraz zawarta w nim oznaka socjokulturowa może posiadać konotacje skojarzeniowe. Jeśli wyraz *travail* [praca] ma dla każdego z nas całą gamę konotacji, to wyraz *boulot* [robotą] ma ponadto takie konotacje, które wiążą się zwykle z kwalifikatorem „potoczny”, „pospolity”. Ta immanentna „wielojęzycowość”, to wewnętrzne tłumaczenie napotyka trudności związane z każdym przekładem; *fada* to rzeczywiście *fou*, lecz w tym tłumaczeniu zagubiliśmy kwalifikator „merydionalizm” wraz ze wszystkimi konotacjami, które mógł on wywoływać.

2. Z wywodów tych wynika, że przekład zewnętrzny, np. z francuskiego na angielski lub niemiecki, nie jest prostym przekodowaniem z jednego monosystemu „standardowego” na drugi: taki przekład implikuje konfrontację, oznacza poszukiwanie równoważników, wybór

przybliżeń, pociąga za sobą ofiary i kompensacje na pograniczu tego, co przetłumaczalne. Przekład nie jest równaniem.

Aby lepiej zrozumieć naturę naszych ludzkich języków, lingwistyka zwraca się dzisiaj ku przekładowi. Właśnie bowiem w przekładzie ukazują się w pełnym świetle zbieżności i rozbieżności między formami i strukturami poszczególnych języków oraz odsłaniają się uniwersalia mowy ludzkiej. Dla żadnego językoznawstwa porównawczego, konfrontującego, kontrastującego, różnicującego, dla żadnej interlingwistyki nie istnieje metoda pewniejsza, płodniejsza, bardziej pouczająca niż systematyczny rozbiór i krytyczna analiza możliwie największej liczby przekładów.

Z pewnością taka metoda posiada również niedogodności i przedstawia nawet pewne ryzyko. Istnieje oczywiście zły przekład, wynik braku kompetencji lub niedbalstwa tłumacza. Ale na to są sposoby. Dziś ilość dostępnych tłumaczeń jest praktycznie nieograniczona, dlatego możliwe są wszelkie zestawienia i weryfikacje. Nie, tłumaczenie jawnie błędne nie przedstawia dla językoznawcy niepokonywalnych trudności przy poszukiwaniu równowartości funkcjonalnych w dwóch lub kilku językach, pod warunkiem, że nie ograniczy się on dobrowolnie do „korpusu” zbyt małego lub za mało reprezentatywnego. Materiałem dla interlingwistyki nie będzie nigdy jeden tekst, wykrojony sztucznie z żywej rzeczywistości całego języka, ani też jedno tylko tłumaczenie.

Prawdziwy problem to nie błędny przekład, ale taki, który zmusza nas do wyważenia za i przeciw wielu możliwych rozwiązań, mających specyficzne zalety i wady. Nic, rzeczywiście, łatwiejszego niż podważyć wartość danego tłumaczenia, ujawnić jego niedostatki i zaproponować rozwiązania naszym zdaniem lepsze. To pasjonująca zabawa dla wielu umysłów krytycznych. Ale ta gra kombinatorycznych niuansów daje nam znakomitą lekcję: udowadnia nam nieustannie, że tłumaczenie z jednego języka ludzkiego na drugi jest czynnością umysłu nieskończenie subtelniejszą i bardziej złożoną niż proste przekodowanie dokonywane między dwoma lub wieloma kodami albo systemami informacji skonstruowanymi matematycznie, między różnymi kodami komputera. Komputer nic nie wie o niuansach.

3. Każdy skonstruowany kod opiera się koniecznie na zasadzie wzajemnej jednoznaczności [*biunivocité*]: każda forma ma z samej definicji jedną funkcję, każda funkcja realizuje się w jednej tylko formie. Natomiast nasze języki naturalne wyróżniają się posiadaniem dwóch konstytutywnych jakości, które rzucają wyzwanie tej matematycznej wzajemnej jednoznaczności: *polimorfia*, czyli dysponowanie wieloma formami w służbie jednej funkcji, i jej przeciwieństwo — *polisemia*, czyli zdolność realizowania wielu funkcji w jednej formie.

Nic bardziej znanego tłumaczowi niż ta gra polimorfii i polisemii.

Ostatnio jeden z najlepszych tłumaczy niemieckich, Elmar Tophoven, który przełożył Samuela Becketta i otrzymał „Nagrodę Tłumacza” przyznawaną przez niemiecką Akademię Języka i Literatury, potwierdził decydujące znaczenie tego żywego doświadczenia, podając szczególnie wymowne przykłady zaczerpnięte z własnej pracy¹.

Polimorfia jest jakością właściwą każdemu językowi naturalnemu. Wynika z niej synonimiczna konkurencja między dwiema lub kilkoma formami zmuszająca nieustannie tłumacza do dokonywania wyboru. Żeby przełożyć zdanie angielskie *students must learn*, tłumacz może wybierać w języku francuskim, zgodnie z kontekstem lub po prostu według własnych upodobań stylistycznych, między *les étudiants doivent apprendre* [studenci powinni się uczyć] oraz *il faut que les étudiants apprennent* [trzeba, żeby studenci się uczyli]. Oto cytat z bestselleru amerykańskiego *Szok przyszłości* Alвина Tofflera, gdzie pojęcie konieczności jest wyrażone trzykrotnie przez *must*, oraz równoważniki zaprezentowane nam przez francuskie, włoskie i niemieckie tłumaczenie tej książki:

Ang.: *Tomorrow's schools must therefore teach not merely data, but ways to manipulate it. Students must learn to discard old ideas, how and when to replace them. They must, in short, learn how to learn* (FS², 414).

Fr.: *Les écoles de demain devront donc non seulement enseigner des faits, mais aussi la façon de les manipuler. Il faut que les étudiants apprennent à se débarrasser des idées désuètes et sachent quand et comment les remplacer. Ils doivent, en somme, apprendre à apprendre* [Szkoły przyszłości będą musiały nie tylko uczyć faktów, lecz również sposobu manipulowania nimi. Trzeba, żeby studenci nauczyli się pozbywać się przestarzałych idei oraz żeby wiedzieli, kiedy i w jaki sposób je zastąpić. Jednym słowem (w sumie), powinni nauczyć się uczenia].

Wł.: *deve ... devono ... devono.*

Niem.: *müssen ... müssen ... müssen.*

A trochę dalej:

Ang.: *The curriculum of tomorrow must include ... It must combine* (FS 418).

Fr.: *Les programmes de demain doivent comporter ... Il leur faudra allier ...* [Programy przyszłości muszą zawierać ... Trzeba w nich będzie połączyć ...]

Wł.: *deve ... deve ...*

Niem.: *muss ... muss ...*

W innym ustępie tłumacz niemiecki oddaje również *we must* najpierw przez *wir müssen* [musimy], a następnie przez *es ist notwendig, dass wir* [konieczne jest, żebyśmy]:

Ang.: *We must create a super-industrial education system. And to do this, we must search for our objectives and methods in the future rather than the past* (FS 399).

¹ Zob. „Der Übersetzer”, herausgegeben von Verband deutschsprachiger Übersetzer literarischer und wissenschaftlicher Werke, 9/6 (Neckarrems, czerwiec 1972).

² A. Toffler, *Future Shock*. New York 1970 [Szok przyszłości]. [Tu i dalej liczba po skrócie wskazuje stronicę cytowanego tekstu.]

Fr.: *Nous devons mettre sur pied un système d'enseignement super-industriel. Et pour ce faire, il nous faut trouver nos objectifs et nos méthodes dans le futur plutôt que dans le passé* [musimy zrealizować system nauczania superindustrialnego. A żeby to zrobić, trzeba żebyśmy znajdowali cele i metody w przyszłości raczej niż w przeszłości].

Wł.: *dobbiamo ... dobbiamo ...*

Niem.: *müssen wir ... ist es notwendig ...*

4. Język angielski oferuje nam z kolei całą gamę możliwości wyrażania konieczności, *I must, I have to* [muszę] i z kwalifikatorem socjokulturowym kolokwialnym *I've got to*:

Ang.: *When do we have to tell her?* (LS³, 107)

Fr.: *Quand devons-nous le lui dire?* [Kiedy powinniśmy to jej powiedzieć?]

Wł.: *Quando dovremo dirglielo?*

Niem.: *Wann müssen wir es ihr sagen?*

Ang.: *We'll have to be going soon* (LS 48)

Fr.: *Il nous faudra partir bientôt* [Trzeba nam będzie wkrótce wyruszyć].

Wł.: *Fra poco dovremo andare.*

Niem.: *Wir müssen bald wieder los.*

Ang.: *I've gotta get back* (LS 49).

Fr.: *Il faut que je rentre* [Trzeba, żebym wrócił].

Wł.: *Io devo tornare.*

Niem.: *Ich muss zurück.*

Ang.: *You've got to be very careful* (LS 43).

Fr.: *Il s'agit de faire très attention* [Chodzi o to, żeby bardzo uważać].

Wł.: *Bisogna fare molta attenzione.*

Niem.: *Man muss sehr aufpassen.*

Zanotujmy przy okazji potoczne użycie w języku francuskim zwrotu *il s'agit de* [chodzi o to, by] zamiast *il faut* [trzeba]. To rozszerzenie znaczenia zwrotu „chodzi o” w kierunku „jest ważne, trzeba” może już nam dać wyobrażenie o zadziwiającej giętkości polisemicznej właściwej naszym językom naturalnym. Słownik współczesnego języka francuskiego Larousse'a określa ten sposób użycia, jak następuje: „*il convient, il est nécessaire* [wypada, jest konieczne]: *Il s'agit de s'entendre: vous acceptez, oui ou non* [trzeba się porozumieć: zgadza się pan czy nie] (synonim *il faut* — trzeba). *Il ne s'agit plus de tergiverser* [nie trzeba już dalej zwlekać]”. Mały słownik Roberta cytuje nawet potoczny zwrot *il s'agit que* [chodzi o to, by]: „potoczne *il s'agit que vous le retrouviez, et rapidement! il faut que* [trzeba, by go pan znalazł, i to szybko]”.

5. Konieczność, przymus można wyrazić w języku angielskim za pomocą peryfrazy czasownikowej *I have to ... I've got to ...* [muszę, powinienem]. Języki niemiecki, francuski, włoski, hiszpański znają formuły odpowiadające temu zwrotowi, niem.: *ich habè zu ...*, fr.: *j'ai à ...* [mam do ...], wł.: *ho da ...*, hiszp.: *tengo que ... he de ...*, *hay que ...*

³ E. Segal, *Love Story*. New York 1970.

Hiszp.: *Tengo que hacer* (TV⁴, 238).

Wł.: *Ho da fare*.

Ang.: *I've got things to do*.

Fr.: *J'ai à faire* [Mam zrobić, ma do zrobienia].

Niem.: *Ich habe zu tun*.

Hiszp.: *No, he de volver a casa* (TV 244).

Fr.: *Non, je dois rentrer chez moi* [Nie, muszę wracać do domu].

Wł.: *No, debbo tornare a casa*.

Ang.: *No, I have to go home*.

Wł.: *Hai da imparare ancora parecchie cose, tu* (Z⁵, 649).

Fr.: *Tu as encore pas mal à apprendre, toi* [Ty musisz się jeszcze sporo nauczyć].

Hiszp.: *Tienes todavía que aprender muchas cosas*.

Niem.: *Du hast da noch verschiedenes zu lernen*.

Ang.: *You have much to learn, young man*.

Fr.: *Réveille-le. J'ai à lui parler* (MS⁶, 178) [Obudźcie go. Mam z nim do pomówienia (muszę z nim pomówić)].

Wł.: *Devo parlargli*.

Hiszp.: *Necesito hablarle*.

Niem.: *Ich habe mit ihm zu reden*.

Ang.: *I've got something to say him*.

Posługiwanie się tymi peryfrazami w poszczególnych językach jest dalekie od identyczności. W języku angielskim lub hiszpańskim robi się z nich użytek znacznie częściej niż we francuskim, włoskim lub niemieckim. Systematyczny rozbiór tłumaczeń pozwala na stwierdzenie licznych rozbieżności instrumentalnych.

Ang.: *I've got to go upstairs* (F⁷, 18).

Fr.: *Il faut que je remonte* [Trzeba, żebym wrócił na górę].

Niem.: *Ich muss wieder 'rauf*.

Hiszp.: *Tengo que subir*.

Wł.: *Devo andar su*.

W języku francuskim zwrotu *j'ai à* [mam do] używa się na ogół z dopełnieniem bliższym (*j'avais encore tout à connaître* [miałem jeszcze wszystko poznać, wszystko do poznania]; *il n'avait qu'un mot à dire* [miał tylko (jedno) słowo do powiedzenia]; *comme si elle avait eu une faute à se faire pardonner* [jakby popełniła jakiś błąd wymagający przebaczenia], rzadziej z innymi dopełnieniami (*j'ai à lui parler* [mam z nim do pomówienia, muszę z nim pomówić]; *je n'ai pas à entrer dans ces considerations* [nie mam co wdawać się w te rozważania]; *j'en ai pour toute la journée à travailler* [mam z tym pracą na cały dzień]; jeszcze rzadziej spotyka się użycie w sensie absolutnym (*j'ai à faire* [mam co robić, mam robotę]; *j'ai à travailler* [mam pracę, mam dużo pracy]⁸).

⁴ J. Garcia Hortelano, *Tormenta de verano*. Barcelona 1962.

⁵ I. Svevo, *La coscienza di Zeno*. Opere, Milano 1964 [Zeno Cosini].

⁶ J.-P. Sartre, *Les mains sales*. Paris 1948.

⁷ E. Hemingway, *Fiesta*. London 1959.

⁸ P. Imbs, *Trésor de la langue française*. Paris.

Rzeczywiście, niemożliwe jest tłumaczenie *I've got to go upstairs* [trzeba, żebym wrócił na górę] przez **j'ai à remonter* [mam wrócić na górę] lub, w następnym przykładzie *we had to shout* [musieliśmy krzy-
czeć] przez **nous avions à crier* [mieliśmy krzyzczyć]:

Ang.: *There was lots of wind, and we had to shout to be heard* (LS 93).

Fr.: *Il y avait pas mal de vent et nous étions obligés de crier pour nous faire entendre* [Wiał porządny wiatr i musieliśmy krzyzczyć, żeby nas było słycać].

Wł.: *dovevamo*.

Niem.: *wir mussten*.

6. W języku włoskim peryfrazą *andare* + imiesłów bierny czasu przeszłego (*va rispettato* [powinien być respektowany], *andrebbe approfondito* [powinien być pogłębiony]) zdaje się obecnie poszerzać swój zasięg; jest to dodatkowy instrument, określany kwalifikatorem socjo-kulturowym „literacki”, za pomocą którego polimorfia włoska wzbogaca semantyczne pole konieczności:

Ang.: *The basic shape of the whole model has to be drastically overhauled* (FS 178).

Fr.: *C'est l'organisation d'ensemble du modèle lui-même qu'il faut revoir radicalement* [Strukturę całościową całego modelu trzeba gruntownie zrewidować].

Wł.: *va revisionata*.

Niem.: *muss überholt werden*.

Jeśli nawet język niemiecki posiada zwrot porównywalny, to znajduje się on na innym poziomie stylistycznym: *das gehört verboten* [to powinno być zakazane] oznaczony jest kwalifikatorem socjo-kulturowym „umgangssprachlich” [potoczny]⁹.

Rozmieszczenie tych poszczególnych oznaczeń w strukturach naszych języków jest bardzo nieregularne. W polu konieczności jedynie francuski posiada w postaci *faut* (bez zaimka) formę potoczną, ludową, podobną do angielskiego *gotta*. Dlatego właśnie francuski tłumacz opowiadania Ernesta Hemingwaya *Stary człowiek i morze* przetwarza prawie wszystkie *must* na *faut*:

Ang.: *My big fish must be somewhere* (OM¹⁰, 31)

Fr.: *Ce grand poisson-là, faut bien qu'il soit quelque part, tout de même* [Ta wielka ryba musi przecież gdzieś być mimo wszystko].

Wł.: *dev'essere da qualche parte*.

Hiszp.: *tiene que estar en alguna parte*.

Niem.: *muss irgendwo sein*.

Ang.: *I must surely remember to eat* (OM 48).

Fr.: *Faut surtout pas que j'oublie de manger* [Przede wszystkim trzeba nie zapomnieć zjeść].

Ang.: *And then I must eat the tuna* (OM 54).

⁹ *Der Grosse Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. Mannheim 1966², § 870.

¹⁰ E. Hemingway, *The Old Man and the Sea* [Stary człowiek i morze].

Fr.: *Et puis faudra que je mange le thon* [A później trzeba będzie zjeść tuńczyka].

Ang.: *He is a great fish and I must convince him, he thought. I must never let him learn his strength* (OM 61).

Fr.: *C'est un tout gros, pensait-il. Faut que je l'aie à la persuasion. Faut surtout pas qu'il ait idée de sa force* [Wielka z niego sztuka i muszę go jakoś zmóc — pomyślał. Nie wolno dać mu poznać jego własnej mocy].

Ang.: *I must save all my strength now* (OM 64).

Fr.: *À présent faut pas que je gaspille ma force* [Teraz nie wolno mi marnować sił].

Ang.: *Now, he thought, I must think about the drag* (OM 74).

Fr.: *Minute, pensa-t-il, faut que je réfléchisse un peu à ce freinage* [Chwilę pomyślał, muszę zastanowić się troszkę nad tym hamowaniem].

Ang.: *You must devise a way so that you sleep a little.*

Fr.: *Faut l'arranger pour roupiller un petit peu* [Trzeba się tak urządzić, aby się trochę zdrzemnąć]. itd., itd.

W tłumaczeniu tym widać wszędzie wysiłek nadania językowi staro-rybaka akcentu ludowego, czasem nawet ciekawie podmiejskiego, dosyć odległego od prostoty pierwotnej, rytualnej, hieratycznej, którą Hemingway obdarza swego bohatera. Wynika stąd tonacja ogólna różniąca się bardzo od tonacji oryginału.

7. Ten sam wyraz, który służy nam do oznaczenia konieczności, przymusu, może również wyrażać pewność czy też przypuszczenie, które ma szansę okazać się słuszne. Jest to polisemia spotykana w wielu językach:

Ang.: *You must be hungry* (WH¹¹, 338).

Wł.: *Dovete aver fame.*

Fr.: *Vous devez avoir faim* [Musi pan być głodny].

Niem.: *Sie müssen hungrig sein.*

Ang.: *He must be the village idiot* (F 177).

Fr.: *Ce doit être l'idiot du village* [To musi być wsiowy głupek].

Wł.: *Dev'essere.*

Niem.: *Das ist sicher.*

Ang.: (dom handlowy) *It must have been torn down* (FS 56).

Fr.: *On a dû le démolir* [Musieli go zburzyć].

Wł.: *Deve essere stato demolito.*

Niem.: *Wahrscheinlich hat man ihn abgerissen.*

W tym wypadku język niemiecki posługuje się często raczej rejestrem przysłówkowym, stosując *sicher*, *gewiss*, *bestimmt*, *zweifellos*, *wahrscheinlich*, albo, z innym odcieniem, *offenbar*, *offensichtlich* (na pewno, z pewnością, bez wątpienia, prawdopodobnie, przypuszczalnie, widocznie).

Fr.: *D'ailleurs, tu a dû lire cette histoire dans les journaux de l'époque* [Zresztą musiałeś przeczytać tę historię w ówczesnych gazetach].

Niem.: *Übrigens hast du sicher damals diese Geschichte in den Zeitungen gelesen.*

¹¹ E. Brontë, *Wuthering Heights* (1847). London 1959 [Wichrowe Wzgórza].

Fr.: *Le docteur Philip a dû vous dire* [Doktor Philip musiał to panu powiedzieć].

Niem.: *Professor Philip hat Ihnen gewiss gesagt.*

Fr.: *Son acte n'a pas du être prémédité, car il est parti sans bagages* [Jego czyn musiał nie być z góry zamierzony, ponieważ wyjechał bez bagaży].

Niem.: *Seine Flucht was offenbar nicht vorbereitet, denn er ist ohne Gepäck abgereist.*

Fr.: *Tu dois avoir à faire* [Musisz mieć sporo do roboty].

Niem.: *Du hast gewiss zu tun.*

Ang.: *She must have dashed out the instant I grabbed the phone* (LS 87).

Fr.: *Elle avait dû se précipiter dehors à la seconde où j'avais saisi le téléphone* [Musiała wybiec w momencie, gdy chwyciłem za telefon].

Wł.: *Doveva essere scappata ...*

Niem.: *Sie musste ... hinausgelaufen sein.*

Ang.: *Jenny's got to be here! ... It had to be Jenny* (LS 88).

Fr.: *Jenny doit être ici, ce n'est pas possible autrement! ... Ce ne pouvait être que Jenny* [Jenny musi być tutaj, nie może być inaczej! ... To mogła być tylko Jenny].

Wł.: *Jenny dev'essere qui per forza ... doveva per forza essere Jenny.*

Niem.: *Hier musste Jenny sein! ... Das musste Jenny sein!*

W każdej polisemii kryje się utajone niebezpieczeństwo dwuznaczności: „Jenny musi tu być” — czy to jej obowiązek, czy moje przekonanie? Czy tylko mniej lub bardziej luźne przypuszczenie? Właśnie żeby wykluczyć wszelką możliwą dwuznaczność, uściślamy często tekst — mniej lub więcej świadomie — w takim czy innym sensie, wzbogacając go np. przez *ce n'est pas possible autrement* [nie może być inaczej] lub przez *per forza* [koniecznie]. Jednocześnie takie wydłużenie może służyć jako kompensacja siły ekspresywnej angielskiego akcentu emfaticznego. Innym razem na pomoc przychodzi nam polimorfia. Zdanie: *Il y a certaines choses que tu dois savoir* [Są pewne rzeczy, o których musisz wiedzieć] może zawierać nakaz lub domniemanie. Unikamy tej dwuznaczności, wybierając inne wyrażenie, nawet gdyby było stylistycznie mniej zgrabne:

Fr.: *Un après-midi, ma mère s'assit en face de moi, elle hésita, rougit: „Il y a certaines choses qu'il faut que tu sache”* (JF¹², 171) [Pewnego popołudnia moja matka usiadła naprzeciw mnie, zawahała się, zaczerwieniła: „Są pewne rzeczy, o których trzeba, żebyś wiedziała”].

Wł.: *Ci sono certe cose che bisogna che sappia.*

Ang.: *There are certain things you ought to know.*

Niem.: *Es gibt gewisse Dinge, die du wissen musst.*

8. W polu semantycznym konieczności, obowiązku, istnieje wiele form współzawodniczących w wyrażaniu tego pojęcia, raz przez różne stopnie intensywności, raz poprzez szczególne niuanse, to znów po prostu dla przyjemności wariacji stylistycznych, np. w języku angielskim:

¹² S. de Beauvoir, *Mémoires d'une jeune fille rangée*. Paris 1958 [Pamiętnik statecznej panienki].

to be obliged, forced, compelled, constrained, we francuskim: être obligé, forcé, contraint, acculé à [być obowiązany, zmuszony, przymuszonym, przynaglonym].

Ang.: *The number of roles we must play and the number of choices we are forced to make* (FS 34).

Fr.: *Le nombre des rôles que nous devons assumer et le nombre des choix que nous sommes acculés à faire* [Ilość ról, które musimy grać, oraz ilość wyborów, których zmuszeni jesteśmy dokonywać].

Wł.: *che dobbiamo ... che siamo costretti a ...*

Niem.: *müssen ... müssen ...*

Aby mówić o warunku koniecznym, o tym, co jest niezbędne do ..., czego potrzebujemy dla ..., mamy do dyspozycji wyrazy pochodzące od łacińskiego *necesse, necessitas, necessarius* oraz ich liczne synonimie częściowe w języku francuskim i włoskim, wraz z rodziną wyrazów pochodzenia germańskiego, jak w języku francuskim: *le besoin, avoir besoin, être besoin* [potrzeba, potrzebować, być koniecznym], a w języku włoskim: *il bisogno, aver bisogno, essere bisogno, bisogna*.

Ang.: „Suicide”, I said, „but the motive? Where was the motive?” — „God knows”, he said. „They did not seem to think a motive was necessary” (Re¹⁸, 253).

Fr.: *Suicide, dis-je, mais pour quel motif? — Dieu le sait, dit-il. Ils n'ont pas l'air de croire qu'un motif était nécessaire* [Samobójstwo, powiedziałem, ale z jakiego powodu? — Bóg wie, rzekł. Nie sądzą, zdaje się, żeby powód był konieczny].

Wł.: *necessario*.

Niem.: *notwendig*.

Język angielski używa nam czasownika *to need* [potrzebować] oraz rzeczownika *the need* [potrzeba]:

Ang.: *The nature of the cognitive and affective skills that the people of tomorrow will need* (FS 403).

Fr.: *La nature du bagage cognitif et affectif qui sera nécessaire aux hommes de demain* [Rodzaj wyposażenia poznawczego i afektywnego, niezbędny dla ludzi jutra].

Wł.: *La capacità ... che saranno necessarie agli individui di domani*.

Niem.: *Welche Fähigkeiten ... der Mensch von morgen benötigen wird*.

Ang.: *The need for continuing education* (FS 180).

Fr.: *La nécessité de l'éducation continue* [Konieczność ciągłego kształcenia].

Wł.: *La necessità*.

Niem.: *die Notwendigkeit*.

Ang.: *Yet the style-setter need not to be a mass media idol* (FS 308).

Fr.: *Mais le créateur d'un style nouveau n'est pas nécessairement une idole de mass media* [Lecz twórca nowego stylu nie musi być koniecznym bożyszczem środków masowego przekazu].

Wł.: *non deve essere necessariamente*.

Niem.: *brauchen nicht unbedingt*.

¹⁸ D. du Maurier, Rebecca. London 1938.

Między *necessary* [konieczny] i *needed* [potrzebny], między *the necessity* [konieczność] i *the need* [potrzeba] istnieje synonimia częściowa:

Ang.: *A revolutionary new approach ... is needed* (FS 473).

Fr.: *Il nous faut affronter ce problème dans une perspective nouvelle et révolutionnaire* [Trzeba nam spojrzeć na to zagadnienie z nowej i rewolucyjnej perspektywy].

Wł.: *È necessario*.

Niem.: *Wir brauchen*.

9. Tłumaczenie każe nam często uczestniczyć w prawdziwym „tańcu synonimów”:

Ang.: *We need more information* (FS 317).

Fr.: *Nous avons besoin de plus d'information* [Potrzebujemy więcej informacji].

Wł.: *Ci occorrono*.

Niem.: *Wir brauchen*.

Ang.: *We shall need a whole new vocabulary* (FS 241).

Fr.: *Il nous faudra tout un nouveau vocabulaire* [Potrzebny nam będzie zupełnie nowy słownik].

Wł.: *Ci occorrerà*.

Niem.: *Wir werden ... benötigen*.

Po francusku: „*nous avons besoin de plus d'information*” [potrzebujemy więcej informacji], ale zamiast „*nous aurons besoin de tout nouveau vocabulaire*” [będziemy potrzebowali całkiem nowego słownika], wybieramy tu zwrot „*il nous faudra*” [potrzebny nam będzie]. Po niemiecku — najpierw „*brauchen*”, później, na innym poziomie stylistycznym, „*benötigen*”. W następnym przykładzie znajdziemy dla *to need* wersję bardziej „elegancką” w języku francuskim i włoskim:

Ang.: *An assumption that needs close and scientific scrutiny* (FS 180).

Fr.: *Une hypothèse qui demande à être vérifiée de très près sur le plan scientifique* [Hipoteza wymagająca dokładnego sprawdzenia na poziomie naukowym].

Wł.: *che va studiata*.

Niem.: *müssen überprüft werden*.

Czasownik *to need* z następującym po nim innym czasownikiem usadowił się w zasięgu *to must*. Oznacza on przede wszystkim konieczność wewnętrzną, gdy *to must* odnosi się równie dobrze do tego, co jest nam narzucone z zewnątrz, przez czyjąś wolę.

Ang.: *We need, quite literally, to „go to the people”* (FS 478).

Fr.: *Il nous faut, au sens propre du terme, „aller au peuple”* [Trzeba, żebyśmy w dosłownym znaczeniu „poszli w lud”].

Wł.: *Dobbiamo*.

Niem.: *Wir müssen*.

Ang.: *We need to recognize* [FS 126].

Wł.: *Dobbiamo*.

Fr.: *Il nous faut admettre* [Trzeba nam przyjąć, należy uznać].

Niem.: *Wir müssen*.

Ang.: *We need to create* (FS 134).

Wł.: *È necessario*.

Fr.: *Il nous faut créer* [Trzeba, żebyśmy stworzyli, trzeba nam stworzyć].

Niem.: *Wir müssen*.

Ang.: *The individual needs to be seen as part of a total system* (FS 327).

Fr.: *Il faut considérer l'individu comme faisant partie d'un système global* [Trzeba patrzeć na jednostkę jako na część całego systemu].

Wł.: *Deve essere veduto*.

Niem.: *Sei zu sehen*.

10. Jeszcze wiele innych czasowników wchodzi do kręgu oznaczeń konieczności, w języku angielskim: *to necessitate*, *to require*, *to demand*, *to command*, we francuskim: *nécessiter*, *requérir*, *demander*, *exiger*, *réclamer* [wymagać, żądać, domagać się, wymuszać, dopominać się] oraz jeszcze inne.

Ang.: *Learning requires energy* (FS 179).

Fr.: *Pour apprendre, il faut de l'énergie* [Żeby się uczyć, trzeba energii].

Wł.: *L'apprendimento richiede energia*.

Niem.: *Lernen erfordert Energie*.

Ang.: *Industrialism demanded masses of workers ... Super-industrialism requires ...* (FS 242).

Fr.: *L'industrialisme exigeait des masses de travailleurs ... le super-industrialisme exige ...* [Industrializm wymagał masy pracowników ... superindustrializm wymaga ...]

Wł.: *richiede ... richiede...*

Niem.: *brauchte ... erfordert ...*

Ang.: *Industrialism required a new kind of man. It demanded ...* (FS 400).

Fr.: *L'industrialisme demandait un homme d'un type nouveau. Il réclamait ...* [Industrializm wymagał człowieka nowego typu. Żądał ...]

Wł.: *richiedeva ... richiedeva ...*

Niem.: *verlangte ... forderte ...*

Pod piórem tłumacza francuskiego *to demand* staje się raz *exiger*, raz *réclamer*, gdy tymczasem *to require* przechodzi w *exiger* albo w *demander*. Tłumaczenie włoskie pozostaje przy *richiedere*, a w tłumaczeniu niemieckim widzimy *brauchen*, *erfordern*, *fordern*, *verlangen*.

Ang.: *A basic adjustment is required to keep the economy healthy* (FS 234).

Fr.: *Une réorganisation fondamentale est nécessaire si l'économie veut rester saine* [Niezbędna jest reorganizacja od podstaw, jeśli gospodarka ma pozostać zdrowa].

Wł.: *Si rende necessario*.

Niem.: *Es bedarf*.

Ang.: *Yet one salient fact commands attention* (FS 180).

Fr.: *Et pourtant, un fait saillant requiert l'attention* [A jednak wyróżniający się fakt wymaga zwrócenia uwagi].

Wł.: *Esige*.

Niem.: *Erfordert*.

Czasami *to require* wślizguje się do tłumaczenia francuskiego pod postacią *requérir*, tam, gdzie spontanicznie z pewnością by się go nie użyło, jak np. w następującym przykładzie, gdzie jest mowa o kinach studyjnych z małymi salkami:

Ang.: (the mini-movie) *They require no projectionist* (FS 277).

Fr.: *Ils ne requièrent aucun opérateur* [Nie potrzebują wcale operatora].

Wł.: *Non richiedono...*

Niem.: *Sie benötigen keinen ...*

11. Wraz z *it requires, it demands, it needs*, język angielski oferuje nam *it takes*:

Ang.: *When we say that it takes three years to build a dam, we are really saying it takes three times as long as it takes the earth to circle the sun or 31,000,000 times as long as it takes to sharpen a pencil* (FS 21).

Fr.: *Quand nous disons qu'il faut trois ans pour construire un barrage, cela signifie en effet que cette entreprise demande trois fois plus de temps qu'il n'en faut à la terre pour faire le tour du soleil ou 31.000.000 de fois plus qu'il n'en est nécessaire pour tailler un crayon* [Kiedy mówimy, że potrzeba trzech lat, żeby zbudować tamę, znaczy to w rzeczywistości, że to przedsięwzięcie wymaga trzy razy więcej czasu, niż trzeba Ziemi na okrążenie Słońca, i 31 000 000 razy więcej, niż jest to konieczne dla zatemperowania ołówka].

Wł.: *occorrono ... occorre ... impiega ... occorre.*

Niem.: *dauert ... braucht ... benötigt ... braucht.*

Cztery razy *it takes* w tekście angielskim, zmienność stylistyczna w tłumaczeniu francuskim: *il faut ... cela demande ... il faut ... il est nécessaire* [potrzeba ... to wymaga ... trzeba ... jest konieczne]. Analiza przekładów często prowadzi do konfrontacji dwóch reguł dawnej retoryki, powtórzenia i zmiany. Zgodnie ze swoją tradycją stylistyczną język angielski posługuje się chętnie powtórzeniem akcentującym (jak w naszym pierwszym przykładzie: *Tomorrow's school must ... Students must ... They must*), gdy tymczasem język francuski często zabiega o różnorodność form.

Użycie *it takes* nie ogranicza się do „czasu, którego potrzeba”:

Ang.: *Rapid change ... increases the amount of information needed. It takes more information to cope with a novel problem* (FS 139).

Fr.: *La rapidité du changement ... augmente la quantité des renseignements nécessaires. Il nous faut davantage d'information pour faire face à un problème inconnu* [Szybkość zmian ... zwiększa ilość niezbędnych wiadomości. Potrzeba nam więcej informacji, aby stawić czoła nieznanemu problemowi].

Wł.: *La quantità di informazione necessaria. Occorre più informazione.*

Niem.: *den Informationsbedarf. Man braucht mehr Informationen.*

Aby mówić o czasie niezbędnym, język francuski może posłużyć się czasownikami *mettre* [kłaść, stawiać] i *prendre* [brać]. Oto kilka przykładów wziętych z powieści *Przypadkowe szczęście* Gabrielle Roy z kanadyjskiej prowincji Quebec¹⁴:

Fr.: *Normalement, j'aurais mis encore trois jours au moins avant d'en arriver là* (BO 11) [Normalnie potrzebowałbym jeszcze przynajmniej trzech dni, żeby do tego dojść].

Ang.: *Usually it takes me at least three days more to get to that point.*

¹⁴ G. Roy, *Bonheur d'occasion*. Montreal 1967 [Przypadkowe szczęście].

Ça prend w języku mówionym może być równoważnikiem *il faut* nie tylko wtedy, gdy chodzi o czas; częste użycie tego zwrotu w Kana-dzie zawdzięcza się zapewne interferencji angielskiego *it takes*:

Fr.: *Ça prend une guerre pour qu'on voie clair parmi les hommes* (BO 161) [Potrzeba wojny, żeby się poznać na ludziach].

Ang.: *It takes a war to bring the best men forward.*

Fr.: *J'sus ben proche fâchée. Ça en prendrait pus gros pour me fâcher à net* (BO 95) [Jestem trochę wkurzona. Grubo więcej trzeba, aby mnie całkiem wku-rzyć].

Ang.: *I'm pretty mad. It wouldn't take much more to get me hopping mad.*

Język włoski oferuje nam *occorre*, a w języku mówionym *ci vuole*:

Ang.: *How long does it take to say no?* (LS 85)

Fr.: *Combien de temps faut-il pour dire non?* [Ile trzeba czasu, aby powie-dzieć nie?]

Wł.: *Quanto ci vuole a dire di no?*

Niem.: *Wie lange dauert denn das, nein zu sagen?*

Ang.: (*her hair*) *It was shaved ... It has taken three months to grow to this* (BT 15, 25).

Fr.: (*ses cheveux*) *On me les a rasés ... Il a fallu trois mois pour qu'ils re-trouvent cette taille* [(włosy) Zgolono mi je ... Trzeba było trzech miesięcy, żeby tak odrosły].

Wł.: *Ci sono voluti tre mesi.*

Ang.: *It would take two men to look after a prisoner* (BT 205).

Fr.: *Il faudrait deux hommes pour garder un prisonnier* [Trzeba dwóch ludzi, żeby pilnować więźnia].

Wł.: *Ci vorrebbero due uomini.*

Ang.: (*a machine-gun*) *There must be cover for the two who serve it* (BT 254).

Fr.: *Il faut une cachette pour deux servants* [Potrzebny jest schron dla dwóch obsługujących broń].

Wł.: *Ci vuole la copertura per i due uomini che servono l'arma.*

Ang.: *It would be a woman* (BT 264).

Wł.: *Ci vuole una donna* [Potrzeba kobiety].

To ciekawe powiększenie zasięgu polisemicznego od *volere* [chcieć] do *ci vuole = occorre, è necessario* [trzeba, jest konieczne], od wyrażania woli do wyrażania konieczności, przypomina podobny wypadek z angielskim czasownikiem *to want*, który jednakże przebył drogę w odwrotnym kierunku, od „brakować” i „potrzebować” do „chcieć” i „pragnąć”.

12. W obrębie semantycznego pola konieczności języki angielski i niemiecki dysponują specjalnym czasownikiem służącym do wyrażania konieczności moralnej, obowiązku narzuconego przez innych lub wynikającego z okoliczności: *shall, sollen*.

Łac.: *Diliges proximum tuum* (Mat. 5, 43) [Będziesz miłował bliźniego swego].

Ang.: *You shall love your neighbour.*

¹⁵ E. Hemingway, *For Whom the Bell Tolls*, Penguin Books, 1955 [Komu bije dzwon].

Niem.: *Do sollst deinen Nächsten lieben.*

Fr.: *Tu aimeras ton prochain.*

Wł.: *Amerai il tuo prossimo.*

Języki romańskie posługują się w tym wypadku czasem przyszłym albo rozmaitymi zwrotami wyrażającymi konieczność; czasami stosują prawdziwą analizę semantyczną:

Niem.: *Ich soll ... [muszę ...]*

Fr.: *Tu veux (il veut, on veut) que je le fasse [Chcesz (on chce, chcą), abym to zrobił].*

Niem.: *Soll ich Ihnen sagen warum? (B¹⁶, 120).*

Ang.: *Shall I tell you why?*

Fr.: *Voulez-vous que je dise pourquoi? [Czy chce pan, żebym powiedział, dlaczego?]*

Wł.: *Vuol che le dica perchè?*

Niem.: *Soll ich verkaufen?*

Fr.: *Faut-il vendre? [Czy trzeba sprzedać?]*

Ang.: *Should I sell?*

Wł.: *Devo vendere?*

Ang.: *Who shall control research into these fields? (FS 199)*

Niem.: *Wer soll Forschungen auf diesem Gebiet überwachen?*

Fr.: *Qui contrôlera les recherches en ces domaines? [Kto będzie kontrolował badania w tych dziedzinach?]*

Wł.: *Chi controllerà le ricerche in questi campi?*

Lecz oto znów inna forma synonimicznie rywalizująca z *shall*: *to be to ...*

Ang.: *Who is to decide? (FS 436).*

Fr.: *Qui doit en décider? [Kto powinien o tym zdecydować?]*

Niem.: *Wer soll darüber entscheiden?*

Wł.: *Chi sarà a decidere?*

Ang.: *Who is to set goals for the future? (FS 473)*

Niem.: *Wer soll Ziele für die Zukunft setzen?*

Fr.: *Qui fixera les objectifs pour l'avenir? [Kto ustali zadania na przyszłość?]*

Wł.: *Chi deve stabilire gli scopi del futuro?*

W języku francuskim i włoskim możemy wybierać między czasownikiem *devoir* a czasem przyszłym — ciekawa rzecz, że w tym wypadku wersja włoska stanowi dokładne przeciwstawienie przekładu francuskiego: fr.: *Qui doit ...*, wł.: *Chi sarà ...*, fr.: *Qui fixera ...*, wł.: *Chi deve ...*

13. Jak wiadomo, w języku angielskim niektóre formy *shall* zostały w końcu włączone w uzupełniający paradygmat czasu przyszłego, tworząc w ten sposób jednocześnie nowe polisemie (między obowiązkiem a przyszłością) oraz polimorfie (*shall — will*):

Ang.: *We are hurtling toward the time when we will be able to breed both super- and sub-races ... We shall have the power to produce races of morons or of mathematical savants. We shall also be able to ... We will be able to ... (FS 201).*

Fr.: *Le temps est proche où nous serons à même de produire aussi bien des*

¹⁶ T. Mann, *Buddenbrooks*. S. Fischer Verlag, 1960 [Buddenbrokowie].

super-races que des sous-races ... Il sera en notre pouvoir de produire des races d'idiots ou de savants mathématiciens. Nous aurons aussi la possibilité de ... Nous pourrons [Bliski jest czas, gdy będziemy w stanie wytwarzać zarówno super-rasy, jak pod-rasy. W naszej mocy będzie tworzenie ras idiotów albo uczonych matematyków. Będziemy mieli również możliwość ... Będziemy mogli]

Wł.: *riusciremo ... saremo in grado di ... riuscircemo ... riuscircemo.*

Niem.: *Wir können ... es wird in unserer Macht stehen ... Wir werden in der Lage sein ... wir werden können.*

W języku angielskim widzimy tu prawdziwą alternację stylistyczną: *we will ... we shall ... we shall ... we will.*

W języku niemieckim polisemia *sollen* jest jeszcze bardziej niezwykła. Sens może nie tylko przesunąć się od zaangażowania do zwykłego przewidywania przyszłego wypadku, tak jak we francuskim i włoskim znaczenie czasowników *devoir, devere*:

Ang.: *The Shady Lane School, where Jenny was to teach* (LS 78).

Fr.: *La Shady Lane School, où Jenny devait enseigner* [Shady Lane School, gdzie Jenny miała uczyć].

Wł.: *dove Jenny doveva insegnare.*

Niem.: *in der Jenny unterrichten sollte.*

Ta antycypacja w przeszłości (fr. *Cette toile devait rester la seule oeuvre de Van Gogh qui fut vendue de son vivant*¹⁷ [To płótno miało zostać jedynym dziełem Van Gogha sprzedanym za jego życia]; niem.: *Dieses Bild sollte das einzige bleiben, das zu Vincents Lebzeiten verkauft wurde*) dała początek prostemu czasowi narracyjnemu tak dziś lubianemu przez dziennikarzy: *à 11 heures, il devait déposer une gerbe au pied du Monument aux Morts, à 13 heures, il devait être reçu par le Président de la République* [o godzinie 11 miał złożyć wiązanekę przed Pomnikiem Poległych, o 13 miał być przyjęty przez Prezydenta Republiki].

Ale w języku niemieckim dokonała się również ewolucja *sollen* w kierunku wyrażania prawdopodobieństwa, możliwości:

Niem.: *Sollte er eifersüchtig sein?* (B 1249)

Fr.: *Serait-il jaloux?* [Czyżby był zazdrosny?]

Wł.: *Che sia geloso?*

Ang.: *Do you suppose he is jealous?*

A od supozycji już tylko krok do faktu, który znamy tylko pośrednio, o którym się słyszało: „*relata refero*”.

Niem.: *Aber es sollen schon schöne Erfolge erzielt worden sein* (Zb¹⁸, 47).

Fr.: *Mais il paraît qu'on a obtenu de très beaux résultats* [Lecz jak się wydaje, uzyskano bardzo piękne wyniki].

Wł.: *Ma dicono.*

Ang.: *But they say.*

¹⁷ H. Perruchot, *La vie de Van Gogh*. Paris 1955, s. 432.

¹⁸ T. Mann, *Der Zauberberg*. S. Fischer Verlag, 1956 [Czarodziejska Góra].

Ang.: *The Duke of Cambridge who is said to have harumphed*: (FS 377).

Fr.: *Qui a, parait-il, déclaré*: [Który podobno oświadczył].

Wł.: *Che si dice abbia sentenziato*:

Niem.: *Der einmal verkündet haben soll*:

14. Przypomnijmy sobie na koniec jeszcze inną polimorfie angielską dotyczącą konieczności warunkowej, zobowiązania hipotetycznego: *I should — I ought to*:

Niem.: *Ich hatte nicht kommen sollen* (TK 19, 29).

Ang.: *I ought not to have come*.

Wł.: *Non avrei dovuto venire*.

Fr.: *Je n'aurais pas dû venir* [Nie powinienem był przyjść].

Z drugiej strony *ought* może zapobiegać niedostatkom formalnym *must*:

Fr.: *Ça devrait se voir* (MS 168) [To powinno by się obejrzeć].

Wł.: *Si dovrebbe vedere*.

Ang.: *It ought to show*.

Niem.: *Man müsste das doch sehen*.

15. Zatrzymajmy się tutaj. Jaki jest wynik wstępnej analizy struktur instrumentalnych w czterech językach dla pola semantycznego konieczności, zobowiązania, potrzeby?

Stwierdźmy przede wszystkim tę prawdę oczywistą, nie do zaprzeczenia: prawie we wszystkich przytoczonych przykładach tłumacze mogliby równie dobrze przełożyć inaczej. Bardzo często ich język macierzysty dostarczał im dwóch albo i więcej rozwiązań instrumentalnych w przybliżeniu równoważnych. Tłumacz francuski mógł wybierać między *je dois rentrer* a *il faut que je rentre*, między *il s'agit de faire très attention* a *il faut faire très attention*, między *nous étions obligés de crier* a *il nous fallait crier*, między *nous aurons besoin* a *il nous faudra*, między *exiger*, *demander*, *réclamer*. Często rozmaite możliwości mają różne oznaczenia socjokulturowe, jak to jest w wypadku: *il s'agit que ...*, *faut que ...*, *ça prend ...*, oraz: *I have to ...*, *I've got to ...*, *I've gotta*. W języku niemieckim mamy wybór, w wielu kontekstach, między *es ist notwendig*, *es ist nötig*, na innych poziomach polisystemu między *es ist erforderlich*, *es erfordert*, *es bedarf*, a w języku potocznym *es braucht*.

Tych kilka przykładów wystarczy, jak sądzę, żeby umożliwić zrozumienie żywej rzeczywistości tego, co nazywam polimorfia mowy ludzkiej. Język naturalny różni się od skonstruowanego kodu informacyjnego nadprodukcją form. Ta polimorfia instrumentalna jest twórczynią dyspozycyjności i wyborów stylistycznych, źródłem powstawania tysiąca odcieni kombinacji kontekstualnych; kod komputerowy nie wybiera, nie waha się między wieloma możliwościami, nie przeja-

¹⁸ Th. Mann, *Tonio Kröger*. Hamburg 1960.

wia preferencji w kombinacjach niuansów. Zarzucano mi czasami, że ta polimorfia objawia się tylko na poziomie mowy, wypowiedzi, że nie istnieje na poziomie języka, „systemu”, gdzie wszystkie formy i ich funkcje muszą być całkowicie zróżnicowane na mocy doskonałego monosystemu opozycyjnego będącego podstawą każdej ideologii strukturalistycznej. Nic bardziej błędnego. Polimorfia istnieje na wszystkich poziomach mowy ludzkiej, w wypowiedzi, w praktyce i w systemie. To właśnie w swoim systemie (chyba że ktoś zagubi się wraz z „systemem teoretycznym” w abstrakcjach kwintesencji) język angielski ma dwa instrumenty do wyrażania konieczności, *I must* i *I have to*, a w swojej praktyce właśnie przedstawia nam, z różnymi oznacznikami socjokulturowymi, wyrażenia: *I have to* i *I've got to*.

Praktyka wywodzi się z sumy wypowiedzi. Obserwacja i analiza krytyczna przekładów (które oczywiście są zawsze próbkami wypowiedzi) może nam pomóc lepiej się zorientować w aktualnym pomieszeniu teorii. Zamiast rozpoczynać od systemu teoretycznego i stamtąd zstępować aż do wypowiedzi, trzeba — odwrotnie — przyjąć za punkt wyjścia język realny, to, co się mówi i pisze rzeczywiście. Z tej mnogości rzeczywistych wypowiedzi możemy wyprowadzić praktykę, tzn. różne praktyki z całą ich zmiennością socjokulturową, otaczającą normę szkolną, język standardowy. Z kolei praktyka może nam wyjawić polisystem, wzajemne przenikanie, zazębianie się systemów, które obejmuje.

16. Język francuski przedstawia nam wśród swoich polimorfii trzy struktury instrumentalne: *devoir*, *falloir*, *être nécessaire*, dla wyrażenia tej samej głębszej struktury mentalnej, konieczności. Obecna praktyka języka francuskiego wskazuje nam, że w niektórych kontekstach owe trzy instrumenty są wymienne, a więc synonimiczne; w wielu wypadkach możemy wybierać tylko między dwiema formami, w innych praktyka zdecydowała się na tylko jedno rozwiązanie.

Na poziomie systemu niemożliwe jest wykrycie najmniejszej „cechy semantycznej wyróżniającej”, zdolnej do wyodrębnienia w sposób przekonywający funkcji tych trzech instrumentów jako takich. Niemożliwe jest wyprowadzenie stąd strukturalistycznego systemu opozycyjnego. Tylko w praktyce możemy stwierdzić różnicę zastosowań i niuanse kontekstualne.

Jak widzieliśmy, zastosowania te pokrywają się i przeplatają, tworząc liczne synonimie częściowe. A tłumaczenie pozwala nam dokonać jeszcze bardziej znaczącego stwierdzenia: przy przejściu z jednego języka do drugiego konfiguracja pól zastosowań tych różnych instrumentów zmienia się w sposób zupełnie nieprzewidywany, czasem nawet paradoksalny. Między językami tak blisko spokrewnionymi, jak angielski i niemiecki, francuski i włoski, różnice użycia, np. między ang. *to must* i niem. *müssen*, między ang. *shall* i niem. *sollen*, między fr. *le*

besoin, avoir besoin, être besoin i wł. *bisogno, bisogna* (wł. *bisogna pagare* = fr. *il faut payer*) nie mogą być przypisane żadnym różnicom w „systemach” tych języków. Rozbieżności te wynikają całkiem oczywiście z działania niezliczonych czynników heterogenicznych, które w ciągu wieków odmiennie ukształtowały liczne zastosowania uświęcone praktyką. Te różnice w zastosowaniach zachodzące między poszczególnymi językami nie są umotywowane, lecz są arbitralne, konwencjonalne, wynikające z różnych losów historycznych. Wystarczy spojrzeć na struktury instrumentalne, które zostały tu zanalizowane, aby zrozumieć, że nie ma innego możliwego wytłumaczenia dla tego skupienia zbieżności i rozbieżności.

17. Umyślnie wybrałem przykład spośród pojęć najprostszych, najbardziej elementarnych, jakim jest pojęcie konieczności. W istocie, na pierwszy rzut oka nic bardziej banalnego niż idea konieczności rozumiana jako struktura myślowa wpisana w naszą świadomość. Żeby ją wyrazić, wystarczyłby jeden znak, identyczny wszędzie i zawsze, we wszystkich kontekstach i sytuacjach, na wszystkich poziomach mowy i nawet we wszystkich językach. Dzisiejsze językoznawstwo algebraiczne, logika formalna potrzebują tylko jednego symbolu, który spełniałby funkcję rygorystycznego, niezmiennego i wyłącznego oznaczania „konieczności”. Przeciwnie, nasze języki naturalne oferują nam w swoich strukturach instrumentalnych mnóstwo możliwości wyrażania i wszelkiego rodzaju niuanse, konfiguracje nieprzewidziane i nieprzewidywalne, pełne arabesek i ozdobników, zmieniające się kapryśnie zależnie od języka. U podstaw tej całej nieregularnej twórczości znajdują się dwie specyficzne dyspozycyjności naszych języków naturalnych, polimorfia i jej przeciwieństwo, polisemia.

Utrzymywano, że w systemie danego języka każda forma powinna mieć jedyną i wyłączną funkcję podstawową, systemową i że wszystkie jej rozbieżne zastosowania byłyby tylko „efektami sensu”, zachodzącymi na poziomie mowy, wypowiedzi. Ale jakąż jest dzisiaj, w synchronii, „funkcja podstawowa” np. czasownika *entendre*? Czy to jest: „mieć zamiar” (*Le gouvernement entend poursuivre cette politique* [Rząd ma zamiar prowadzić dalej tę politykę])? Czy to jest „rozumieć” (*J'entends par là ...* [Rozumiem przez to ...])? Czy to jest „odbierać poprzez zmysł słuchu” (*J'entends un bruit dans l'escalier* [Słyszę hałas na schodach])? A jakież jest dzisiaj „znaczenie podstawowe”, „w systemie”, czasownika *comprendre*? Czy to jest „zawierać, obejmować”, czy też „przyswajać przez poznanie”? Jaka jest funkcja „systemowa” czasownika *apprehender*? „Pojmować umysłem” (język filozoficzny)? „Rozważać z obawą” (język literacki)? „Zatrzymać, aresztować” (język urzędowy)? Jakie jest „znaczenie podstawowe” czasownika *chasser*? „Gonić, żeby pochwycić lub zabić” (*chasser le lièvre* [polować na zając])? Czy też — odwrotnie — „wypędzić, usunąć, wyrzucić” (*chasser une mouche*

[odpędzić muchę]? A czasownika *produire*? Czy to jest „tworzyć, robić, wywoływać” (język ogólny), „przedstawić, dostarczyć” świadectwo, dowód tożsamości (język urzędowy), świadków (język sądowniczy)? A czasownika *traduire*? Przekładać z jednego języka na drugi czy też pozywać przed sąd?

18. Na końcu drogi polisemii znajdujemy homonimie. Wszystkie nasze języki są dosłownie usiane homonimami. Otóż każde tłumaczenie uwidacznia, że polisemia, a na jej granicy — homonimia, są rozdzielone między dwa języki w sposób równie nieregularny, nieprzewidywany i miesystematyczny jak polimorfia. Rozziew między polisemiami dwóch języków jest jedną z głównych przyczyn błędnych tłumaczeń. Groźni „falszywi przyjaciele” tłumacza, a wszyscy powinniśmy o tym wiedzieć, to często rezultaty rozbieżnych polisemii; jak np. w języku angielskim *the figure*, co może również znaczyć „cyfra”, we francuskim *la figure*, która jest również „twarzą”; po angielsku *the exhibition*, które jest nie tylko ekshibicją, ale również wystawą; *the address*, które jest nie tylko adresem, lecz także przemówieniem, mową; *the application* jest nie tylko zastosowaniem, ale też podaniem, prośbą; *the plant* to nie tylko roślina [*la plante*], lecz także urządzenie, pracownia, fabryka, itd., itd.

Metoda zwana *error analysis*, lingwistyczna analiza błędów, pomyłek, które popełniamy, ucząc się obcego języka, pozwala nam dziś ocenić znaczenie interferencji, tj. oddziaływania perturbacyjnego języka już przyswojonego na język nowy, którego mamy się nauczyć. Pomiedzy głównymi czynnikami powodującymi zniekształcenia figuruje niezgodność struktur leksykalnych, nawet między językami siostrzanymi lub blisko spokrewnionymi. W polu semantycznym konieczności *to require* zajmuje w języku angielskim więcej miejsca niż *requérir* we francuskim. W słownikach czasownik *requérir* oznaczony jest kwalifikatorem socjokulturowym „przestarzały”, „literacki”, albo „język sądowniczy”; wyraz należy więc do rejestrów szczególnych o specyficznych konotacjach, gdy tymczasem w angielskim czasownik *to require* należy do języka ogólnego ludzi wykształconych. Jeśli można powiedzieć *requérir l'attention* [wymagać uwagi], jeśli możemy mówić o *âge requis* [wiek wymagany], o *facultés, qualités, conditions, formalités requises* [umiejętności, zalety, warunki, formalności wymagane], to jednak wolimy tłumaczyć, jak to widzieliśmy, *a basic adjustment is required* (wybrane w ferowanej nam tu polimorfii dla: *is needed, is necessary*) przez: *une réorganisation fondamentale est nécessaire* [niezbędna jest reorganizacja od podstaw]; a znów: *learning requires energy* przez: *pour apprendre, il faut de l'énergie* [żeby się uczyć, trzeba energii] zamiast: *apprendre, cela requiert de l'énergie* [uczyć się, to wymaga energii].

Niezgodność struktur leksykalnych: w języku niemieckim *sollen* ma inną rozciągłość polisemiczną niż *shall* w angielskim; *sollen* może mieć sens „relata refero”: *er soll gesagt haben*, ang.: *he is reported to have*

said, fr.: *il aurait dit* [miał(by) powiedzieć]. We francuskim *devoir* ma większy zasięg polisemiczny, jeśli chodzi o wyrażenie supozycji, niż *müssen* w niemieckim: fr.: *il a dû vous dire* [musiał panu powiedzieć], niem.: *er hat es Ihnen sicher gesagt*.

W ogłoszonej niedawno doskonałej analizie kontrastywnej Wiliam Nemser i Ileana Vincenz porównują dwanaście wyrazów angielskich, ich polisemię, ich użycie metonimiczne i metaforyczne, z ich funkcjonalnymi równoważnikami rumuńskimi; *hand* i jego 24 różne znaczenia, którym odpowiada 6 wyrazów rumuńskich; *time* — 30 znaczeń rozdzielonych między 6 wyrazów rumuńskich; *dry* — 15 sposobów użycia w języku angielskim, 6 różnych wyrazów w rumuńskim; *sharp* — 24 znaczenia, 12 odpowiadających im wyrazów rumuńskich; *to cut* — 43 znaczenia odpowiadające 9 słowom rumuńskim, itd. Obrazowi temu brakuje tylko drugiej połowy, tj. 12 słów rumuńskich z ich konfiguracjami polisemicznymi oraz wyrazów angielskich odpowiadających każdemu z ich znaczeń. Ale już ta pierwsza konfrontacja, dokonana w jednym kierunku (angielsko-rumuńskim), dostatecznie ujawnia nieregularność i nieprzewidywalność jako cechę właściwą konfiguracjom semantycznym naszych wyrazów²⁰.

19. Są to więc studia leksykologiczne. Ale słownik jest zawsze tłumaczeniem skondensowanym, skryształizowanym, zamrożonym. Podobnie jak gramatyka jest redukcją i mechanizacją sił żywotnych, które ożywiają nasze rzeczywiste języki. Dziś rozmaite gramatyki strukturalistyczne, generatywno-transformatywne, logiczno-formalne, osiągnęły taki stopień abstrakcji, że żywa rzeczywistość naszych ludzkich języków nieomal się z nich ulotniła. Poza wszystkimi słownikami i gramatykami językoznawstwo potrzebuje dzisiaj odnawiającego kontaktu z realnym życiem naszych ludzkich języków, z wyrazami i zdaniami rzeczywiście wymówionymi i napisanymi w danym kontekście, w określonych sytuacjach, w wypowiedziach i tekstach istniejących już „z ciałem i kośćmi”. Zupełnie nowe językoznawstwo porównawcze może powstać na podstawie analizy krytycznej tych tekstów, tych wypowiedzi oraz ich tłumaczeń na inne języki — tłumaczeń dokonywanych nie przez językoznawców dla innych językoznawców, dla potrzeb ich sprawy, ich systemu, ich twierdzenia monosystemowego, lecz przez mężczyzn i kobiety, którzy nauczyli się przekładać przekaz odebrany w jednym języku na drugi język ludzki.

Konfrontacja naszych języków poprzez przekłady rozbije ciasny mechanizm gramatyki wczorajszej i dzisiejszej. Pozwoli nam zobaczyć nasze języki takie, jakie są w rzeczywistości, w ich nieporównanym bogactwie instrumentalnym, w ich całej złożoności, plastyczności, zdol-

²⁰ W. Nemser, I. Vincenz, *The Indeterminacy of Semantic Interference*, „Revue roumaine de linguistique”, 17, 2 (Bucarest 1972).

ności tworzenia; w ich przenikalności również, ponieważ każdy przekład umożliwia pewną penetrację języka wyjściowego do języka przekładu oraz jego poszerzenie i wzbogacenie. Łącząc gramatykę ze stylistyką, językoznawstwo przekładu nauczy nas lepiej poznawać nasze języki, owe niezwykle polisystemy złożone ze stałych i zmiennych, z polimorfii i polisemii, z nadmiarów i niedostatków, z eksplikacji i implikacji, z analogii i anomalii²¹.

Językoznawstwo przekładu otworzy w ten sposób drogę do dociekliszej, bogatszej i bardziej humanistycznej teorii mowy ludzkiej. Pozwoli nam lepiej dojrzeć w niesłychanej mnogości naszych języków uniwersalia mowy, wspólne dziedzictwo naszej ludzkiej kondycji. Umożliwi nam zrozumienie głębokich struktur umysłowych oraz bogactwo struktur instrumentalnych służących im jako środki wyrazu. Pomoże nam odkryć na nowo humanistyczny walor, którego smak, dzięki najpierw strukturalizmowi, a później lingwistyce formalnej, prawie zatraciliśmy: niuans.

Przełożyła *Maria Dramińska-Joczowa*

²¹ M. Wandruszka: *Sprachen, vergleichbar und unvergleichlich*. München 1969; *Interlinguistik. Umrisse einer neuen Sprachwissenschaft*. München 1971; *Pour une linguistique à visage humain*. „Le Français Modern”, 39 (1971); *Vocation humaine de la linguistique*. „Le Français dans le Monde”, 82 (lipiec—sierpień 1971).